

Knyaz ASLAN

ARAŞDIRMA

NƏSİRƏDDİN TUSİNİN KİTABÇILIQ GÖRÜŞLƏRİ

XIII əsr Azərbaycan elmini çox yüksək zirvələrə qaldırmış böyük alim, filosof və şair Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) fəlsəfi və ədəbi-bədii yaradıcılığını bu günün idealları ilə sonsuz qırılmaz tellər bağlayır. Onları araşdırmaq müxtəlif elm sahələrinin təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir.

Öz dövrünün ən görkəmli alimi hesab edilmiş, «həkim», «xacə», «ustad», «əsrin yeganəsi», «son filosof» və s. kimi ləqəblərlə şöhrət qazanmış Tusinin elmi-ədəbi irsi çox zəngindir. Riyaziyyat, nücum, kosmologiya, minerologiya, triqonometriya, coğrafiya, tarix, hüquq, təbabət, əxlaq, məntiq, ilahiyyat, poetika, kalliqrafiya və s. elm sahələrində Azərbaycan elminə dünya şöhrəti gətirmiş bu məşhur alim həm də gözəl şair, mahir şeir nəzəriyyəçisi, poetika bilicisi, təhsil və tərbiyə prosesinə ciddi təsir göstərən görkəmli şəxsiyyət kimi məşhurlaşmışdır.

Böyük mütəfəkkirin öz elmi və ədəbi irsində kitab və mütaliə ilə bağlı söylədiyi dəyərli kəlamların və ibrətli fikirlərin, həmçinin onun başçılıq etdiyi Marağa Rəsədxanası Kitabxanasının fəaliyyətinin araşdırılması maraqlı ola bilər.

Elm dahisi

Nəsirəddin Tusi (Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən Nəsirəddin) 1201-ci il fevral ayının 18-də Həmədan (bəzi mənbələrdə Tus) şəhərində anadan olmuşdur.

İlk təhsilini atasından alan Nəsirəddin sonralar Bəhmənyar və İbn Sina məktəbinin yetişdirmələri olan müəllimlərin yanında elmlərin əsaslarına yiyələnmişdir. Tusi ləqəbi də təhsil aldığı şəhərin adı ilə bağlıdır. Yeniyetməlik çağlarından ağısaqqallar məclislərində əyləşən, dini və fəlsəfi mübahisələrin şahidi olan balaca Nəsirəddin sonralar ona dünya şöhrəti qazandırmış «Əxlaqi-Nasiri» əsərində yaddaşında əbədi iz salan həmin məclisləri fərəhlə xatırlayır, belə görüşlərin uşaqlara böyük təsir bağışladığından rəğbətə söz açır.

Tusi 1230-cu illərdə Kuhistana - İsmaili hökmdarı Nasir Möhtəşəmin yanına gəlir və 22 il burada yaşayıb-yaradır. Nasir onun biliyinə və istedadına valeh olur, məsləhətlərinə qulaq asır. Tusi isə 1236-cı ildə onun təklifi ilə tərbiyə, əxlaq və pedaqogikaya dair məşhur «Əxlaqi-Nasiri» (Nasirin əxlaqa aid kitabı) əsərini yazır və onu məhz hökmdarın şəərəfinə belə adlandırır. Alimin

üç dəfə yenidən işlədiyi bu əsər qısa müddətdə Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərsliyi kimi şöhrət qazanır.

Müəyyən zaman keçdikcə Nasirlə münasibətləri pozulmağa başlayan Tusi həbs olunaraq Ələmut qalasına salınır. Az sonra Ələddin yatağında öz hacibi tərəfindən öldürülür, onun yerinə oğlu Rükəddin Xurşah keçir. Rükəddin bütün məsələlərdə Tusi ilə məsləhətləşir və onun tövsiyələrini nəzərə alır. Monqollar Ələmut qalasına hücum edərkən Tusinin məsləhəti ilə Rükəddin Hülakü xana təslim olur. Heç bir müqavimətə rast gəlmədən Ələmut qalasını ələ keçirən Hülakü xan Tusini layiqincə qiymətləndirərək özünün şəxsi müşaviri (məsləhətçisi) təyin edir. Abbasilər xilafətinə son qoyulması ilə bağlı məsləhətləri Tusinin hörmətini daha da artırır. Nəhayət, o, çoxdan arzuladığı Marağa Rəsədxanasının tikilməsinə lazım olan vəsaiti Hülaküdən almağa nail olur.

Hülakü xanın vəfatından sonra (1265) Tusi onun oğlu Abaqa xanın vəziri olur. 1274-cü ildə Tusi rəsədxanadakı işləri başa çatdırmaq üçün Abaqa xanla birlikdə Bağdada gedir. Lakin orada xəstələnir və iyun ayının 26-da vəfat edir. Böyük alim Bağdadın məşhur Came məscidində dəfn edilir. Sonralar onun qəbri ziyarətə gəhə çevrilir.

Marağa Rəsədxanasının yaradıcısı

Əksər mənbələrin təsdiqlədiyinə görə, Şərq mədəniyyətində özəmətli bir abidə olan Marağa Rəsədxanasının bünövrəsi 1258-ci ildə qoyulmuş, 1261-ci ildə isə tikilib başa çatdırılmışdır. Bəzi mənbələrdə isə göstərilir ki, Hülakü xan 1259-cu ilin mayında rəsədxananın tikintisinə başlanılması barədə göstəriş vermiş, rəsədxananın tam tikintisi 1273-cü ildə başa çatdırılmışdır. Bircə, bu fikir həqiqətə daha yaxındır. Hülakü xan rəsədxana ilə yanaşı «Elm və müdriklik evinin (Dar əl-ilm və hikmə)» - kitabxananın tikilməsinə də böyük miqdarda pul ayırmışdı. Qeyd edək ki, rəsədxananın layihəsini Tusinin özü vermiş, memarı Fəxrəddin Əhməd ibn Osman Marağayı olmuşdur. Ən görkəmli astronom alimləri başına toplayıb Nizamülmülkün Bağdadda yaratdığı Nizamiyyə akademiyasından geri qalmayan Marağa akademiyasını yaradan Tusi ciddi elmi işlər aparmaqla yanaşı, həm də rəsədxana üçün dəqiq cihazların ixtirası və quraşdırılması, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması işlərinə də başçılıq edirdi. Tusinin başçılığı ilə 100 nəfərdən artıq tanınmış alim elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olurdu. Tədqiqatçı N.Məmmədbəyli bu alimlərdən 20 nəfərinin kimliyini müəyyənləşdirmişdir.

Akademik Ziya Bünyadov yazır ki, Nəsirəddin Tusinin təklifi ilə Hülakü xan o zaman Elxanilərin paytaxtı olan Marağaya Fəxrəddin Marağayı, Fəxrəddin Hülaku, Müəyyəddin Verdi, Nəcməddin Qəzvini görkəmli alimləri dəvət edir və onlar rəsədxananın layihəsini hazırlayıb, tikintisini sona yetirməli olan baş alimlər şurası yaradırlar. Rəsədxana təqribən 50 il fəaliyyət göstərmiş, dünya astronomiya elminə çox qiymətli kəşflər və elmi əsərlər bəxş etmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, rəsədxanada aparılan elmi tədqiqatlar Avropa elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Tusinin burada yazdığı «Zic Elxani», «Təhriri-Öqlidis», «Şərh-ul İşarət», «Şəklül-qita», «Təcrid əl-kəlan», «Əxlaqi-Nasiri», «Cavahirnamə», «Risaleyi-fəlsəfi» «Qəvaidi elmi tibb» və s. kimi qiymətli əsərləri Azərbaycan elmini zənginləşdirmişdir.

İlk elmi kitabxanamız

Tusi yaxşı bilirdi ki, heç bir elmi tədqiqat müəssisəsi kitabxana olmadan uğur qazana bilməz. Ömrünün çox hissəsini kitabxanalarda, kitablar arasında keçirmiş, yüzlərlə kitab oxumuş alim böyük mütaliəçi kimi kitabı çox yüksək qiymətləndirirdi. O, hələ gənc yaşlarında Ələmut qalasında saxlanılarkən buradakı «Seyyidanə» kitabxanasının müdiri olmuş, bütün günlərini bu kitabxanada keçirmişdi. Məhz buna görə də onun söyi nəticəsində Şərqdə əsaslı elmi kitabxana kimi məşhur olan bir elm və bilik ocağı təşkil edilmişdi. 330 kvadrat metrlik sahəni tutan bu kitabxana rəsədxananın yaxınlığında tikilmiş gözəl bir binada yerləşirdi. Tarixi mənbələrdəki məlumatlara görə, Tusinin çox zəngin şəxsi kitabxanası olmuş və o, uzun illər boyu topladığı həmin kitabları da rəsədxana kitabxanasına bağışlamışdı.

Bağdad şəhərindəki məşhur kitabxanalardan nadir əlyazmaların bir çoxunun üzünün köçürülüb Marağa Rəsədxanasının Kitabxanasına gətirilməsi zəmanənin «qızıl fond»unun yaradılmasına səbəb olmuşdu. Kitabxanaya İran, Suriya, Orta Asiya və dünyanın digər dövlətlərindən də əlyazma kitablar gətirilmişdi. Azərbaycan kitab mədəniyyətinin xəzinəsinə çevrilməsi bu kitabxananın ən böyük nailiyyətlərindən biri idi. Marağa Rəsədxanasındakı əlyazmalar arasında Bərdəi, Şəmsəddin Sərevi, Mühtəsəddin Əbülxeyr, Qazi Əfrələddin Təbrizi və kimi azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri də saxlanılmış. İbn Həcər isə yazır ki, əlyazmaların arasında «Marağa tarixi», «Arran tarixi» kimi tarixi əsərlər də var imiş.

Marağa Kitabxanasına Nəsirəddin Tusinin özü başçılıq edirdi. Burada 400 min nüsxə kitabın (əlyazmanın) toplanması kitabxana işinin elmi əsaslar üzərində qurulduğundan xəbər verir. Kitabları saxlamaq

üçün xüsusi elmi təsnifatdan və texnikadan istifadə edilirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, Tusi Xəlifə Müttəsimin Bağdaddakı «Xəzənətül kitab» (Kitablar xəzinəsi) adı ilə məşhur olan kitabxanasının müdiri Kəmaləddin Əbdülrəzzaq ibn Əhməd Bağdadi ilə sıx münasibət saxlamış, həmin kitabxananın quruluşu, elmi təsnifatı, kitabxana texnologiyası, tətbiq edilən digər elmi qaydalar, məlumat sistemi ilə tanış olmuş və yeri gəldikcə bu zəngin təcrübədən istifadə etmişdir. Kitablarnın düzülüşü zamanı elmi təsnifatdan istifadə edilməsi, hər bir kitaba ayrıca şifrə verilməsi, təsvir qaydalarından istifadə olunması, kitab siyahılarının (kataloqların) tərtibi hələ orta əsrlərdə Azərbaycan kitabxanaşünaslığının elmi əsaslarının rüşeym halında yaranmasından xəbər verir. O dövrdə bu kitabxanada hazırlanmış biblioqrafik məlumat tipli əsərlər də diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan baş kitabxanaçısı - görkəmli tədqiqatçı-alim əl-Füvatin kitabxanada saxlanılan kitablar əsasında yazdığı «Şərqi məşhurları» adlı 53 cildədən ibarət ensiklopedik əsəri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Burada təsvir olunan əsərlərin izinə düşmək, dünyanın böyük kitabxanalarında onları axtarıb tapmaq müasir tədqiqatçılarımızın vəzifələrindən olmalıdır.

Nəsirəddin Tusinin vəfatından sonra rəsədxanaya və kitabxanaya kiçik oğlu Əhməd Marağayı rəhbərlik etmişdir. Riyazi elmlərlə məşğul olmağa üstünlük verən Əhməd həm də həkim, astronomiya alimi, mahir natiq və elm təşkilatçısı kimi tanınırdı. Onun ölümündən (1301) sonra Marağa Rəsədxanasına Nəsirəddinin ikinci oğlu Sədrəddin Əbülhəsən Əli, sonra isə üçüncü oğlu Əsiləddin Həsən rəhbərlik etmişlər.

Marağa Kitabxanası 1335-ci ilə qədər, yəni Elxani Sultan Səid Bahadur xanın ölümünə qədər qamış, Elxanilər dövlətində baş verən parçalanma rəsədxananın və kitabxananın baxımsızlıq üzündən dağılmasına səbəb olmuşdur.

Kitabşünas-tədqiqatçı M.H.Müsəddiq yazır ki, Cəlairi, Teymurilər və Ağqoyunlular bir-birinin ardınca Azərbaycana gəldikdən sonra Marağada rəsədxana və kitabxana dağılmış, kitabxana fondunun bir hissəsi Sultan Əhməd Cəlairin və Səmərqənddə olan Uluq bəyin kitabxanasına göndərilmişdir. Rəsədxana Kitabxanasının günümüze qədər gəlib çatan nüsxələrinə vurulmuş möhürlərdən onların sonrakı ünvanlarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, hazırda Azərbaycan MEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında qorunub saxlanılan «Sürvərül Kəvakib» adlı kitabın üzərində Sultan Əhməd, Uluq bəy və türk sultanı II Bayazidin möhürləri vardır. Çox təəssüf ki, kitabxananın fondu, oxuculara xidmət işinin təşkili, məlumat-biblioqrafiya işi və digər fəaliyyəti haqqında geniş məlumat yoxdur. Gələcəkdə bu sahədə aparılacaq elmi

tədqiqatlar kitabxananın fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verə bilər.

Professor A.Xələfovun fikrincə, mövcud tarixi faktlar, dəlillər və elmi mənbələr belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, elmin inkişafına əsaslı təkan vermiş, bir çox mühüm elmi kəşflər etmiş Nəsirəddin Tusi tərəfindən yaradılan Marağa Rəsədxanasının kitabxanası Azərbaycanda tarixi dəqiq məlum olan ilk elmi kitabxanadır.

«Əxlaqi-Nasiri» və mütalibə

Tusi öz elmi və ədəbi-fəlsəfi əsərlərində kitab və mütalibə haqqında qiymətli fikir və mülahizələr söyləmiş, insanın yetkinləşməsinə təsir göstərən amillər sırasında onların rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Maraqlıdır ki, kitaba və mütalibəyə böyük dəyər verən dahi mütəfəkkir «Əxlaqi-Nasiri» əsərinin əvvəlində - «Bu kitabın yazılmasının səbəbi haqqında» adlı fəsildə əslində ümumiyyətlə kitabla bağlı fikirlərini qeyd etmişdir. O yazır: **«Həyatıma and içirəm ki, bu kitab bütün fəzilətləri özündə toplamışdır. Xalqda olan yaxşılıqları kamala çatdırmaq üçün o bir zamanətdir»**. Göründüyü kimi, alim bütün müsbət cəhətləri, üstün keyfiyyətləri özündə birləşdirən, doğma xalqın minillər boyu sınaqdan keçirib cilaladığı gözəl mənəvi dəyərləri toplayan və kamil insanlara çatdıran kitabı əvəzsiz bir zamanət kimi qiymətləndirir.

Dahi mütəfəkkir yazır: **«Onun müəllifi xoş bir niyyətlə gizli və qapalı olan həqiqətləri açıb göstərmişdir»**. Deməli, alimin məntiqi belədir ki, hər bir kitabın müəllifi hər hansı bir əsəri qələmə alarkən öz qarışısında mütləq xoş bir niyyət, xoş bir arzu, xoş bir məqsəd qoymalı, oxucularına indiyə qədər sirli qalan, üstünə kölgə salınan məsələlər haqqında obyektiv və doğru-düzgün məlumat verməlidir. Bu, onun mənəvi və tarixi borcudur.

Tusi kitab müəllifinin **«həqiqətən mənalari düz şərh etməsini, heç bir şeyi uydurmamasını, ciddi səy göstərməklə Allah xatirinə böyük bir iş görməsini»** vacib sayır, bu tələblərə və şərtlərə əməl etməyən kitabın oxucuların rəğbətini qazana bilməyəcəyi barədə ciddi xəbərdarlıq edir. Alim bu qənaətlərini görkəmli alim, kamil filosof Əbu Əli Razinin əxlaqın saflaşdırılması haqqında yazdığı «Ət-təharə» kitabından bəhs edərkən bir daha təsdiqləyir.

Alim yaxşı kitabların **«insanlara nəsihət verməkdə heç nəyi əsirgəməməsini»** də gərəkli hesab edir, beləliklə, kitabın və mütalibənin tərbiyə işində çox dəyərli olması barədə qiymətli fikir yürüdür.

Maraqlıdır ki, Tusi kitab tərcüməsi barədə də öz qiymətli mülahizələrini irəli sürür. Məsələn, «Ət-təharə»

kitabının tərcümə təklifi ilə bağlı yazır: «Bu sətirlərin müəllifinə (yəni mənə) buyurdular: «Bu gözəl kitabı istilahlərini dəyişdirməklə, ərəb dilindən pars (fars) dilinə tərcümə etmək lazımdır: bu zamanın adamlarının çoxu ərəb libasından məhrumdurlar, cavahir kimi mənası olan belə qiymətli bir geyim onların fəzilətini ziyanlandırsə, çox böyük savab olar».

Bu sətirlərin müəllifi haman işarəni ömr kimi qəbul edərək bir az fikirləşdi, sonra özü-özü ilə məsləhətləşdi. Xəyalən belə dedi: «Bu qədər gözəl mənalara çevirmək, onların qəşəng libaslarını soyundurub bəzovuz paltar geyindirmək adamı meymun şəklinə salıb eybəcərləşdirməyə oxşar, hər zövq sahibi bunu gördükdə özünü qeybət və məzəmmətdən saxlaya bilməz...Yeni bir əsər yazılarsaydı, əvvələn kitabın tərcüməsi üçün edilə biləcək məzəmmətdən yaxa qurtarmaq olardı, kükncisi, təqlid deyil, orijinal, yığcam, əksəriyyətin başa düşə biləcəyi şəkildə... təzə bir kitab yaradılmış olardı.»

...Bu kitabın yazılması onun əmri və təşviqi ilə olduğundan adı «Əxlaqi-Nasiri» qoyuldu. Alicənab adamlardan gözlənilən ən böyük kərəmət, lütf və mərhəmət ondan ibarətdir ki, bu kitabı nəzərdən keçirdikdə bir səhv, ya anlaşılmazlığa rast gəlsələr, zəhmət çəkib onu düzəltsinlər, əvvəlcədən bizim üzrə və təşəkkürümüzü qəbul etsinlər. Allah qoysa, belə də olar».

Bu sözlər əslində böyük alimin dərin mütaliə qabiliyyətinə malik olan yüksək zəka sahibi olmasını təsdiq edir. Onun sadəliyi və təvazökarlığı, mütəxəssislər və digər oxucular qarşısında müəllif məsuliyyəti müasir müəlliflərə də ibrət dərəsi kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

Tusunin fikrincə, «Elm əməlsiz məhv olar, əməl isə elmsiz mümkün deyildir. Deməli, elm başlanğıc, əməl son, elm səbəb, əməl nəticədir».

Alim yazır: «...hikmət iki yerə bölünməlidir: biri elm, o biri əməl (iş).

Elm varlıqların həqiqətən necə olduqlarını düzgün təsvir etmək, insanın yaradıcı ağı (nəfse-əmr) və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyət və keyfiyyətlərini kəşf etməkdir.

Əməl - gizli qüvvələri ortaya çıxarmaq, müxtəlif sənət və peşələrdən fayda götürmək, müxtəlif iş vərdisləri əldə etmək üçün göstərilən fəaliyyətə deyilir, bu şərtlə ki, o, bəşəriyyətin qüdrətinin artmasına, onun təkmilləşməsinə səbəb olsun.

Kimdə bu iki fəzilətin hər ikisi varsa, o, ən müdrək insan, ən kamil alim hesab edilir, onun yeri bəşər övladının tuta biləcəyi ən yüksək mövqeyin fəvqində olar. Necə ki buyurublar: «Kimi istəyirsə,

ona hikmət verir, kimə hikmət verirsə, ona böyük nemət bəxş edir».

Tusi fəzilət cinslərinin növləri haqqında mülahizələrində yazır: «Hikmət» cinsinə daxil olan növlərin miqdarı yeddidir: birinci zəka, ikinci dərk sürəti, üçüncü zəhn aydınlığı, dördüncü öyrənmə asılılığı (diqqət), beşinci ağıl gözəlliyi, altınca hafizə, yeddinci hazırcavablıq». Bu növlərin hər birini ayrı-ayrılıqda geniş izah edən alim nəticə etibarilə insanın əxlaqi-mənəvi cəhətdən saflaşmasında mütaliənin əvəzsiz rolunu qeyd edir.

Tusunin fikrincə, mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı və fiziki kamilliyi özündə ahəngdar şəkildə birləşdirən kamil şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillər sırasında kitabın, kitabxananın və mütaliənin müstəsna yeri vardır. Dahi alim haqlıdır: ən qədim dövrlərdən başlayaraq kitablar və kitabxanalar xalqın mühüm mədəniyyət mənbəyi və qüdrətli tərbiyə vasitəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Çünki faydalı kitab həqiqətən milyonlarla insanın sədaqətli dostu və məsləhətçisi, hamisi və tərbiyəçisidir. Yarandığı gündən bəri insanlar məhz kitab vasitəsilə həyatı və dünyanı öyrənmiş, təlim, təhsil və tərbiyə almış, təbiətin və cəmiyyətin qanunauyğunluqlarını öyrənərək dərk etmiş, öz mənəvi aləmlərini zənginləşdirmiş və mədəni səviyyələrini yüksəltmişlər. Beləliklə, Tusinin dediyi kimi, kitab ən mühüm məlumat mənbəyi kimi tarixin fəal daşıyıcısı rolunda çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. C.7 -B., 1983.-S.231-232.

2. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən (Ən qədim dövrlərdən başlamış XVIII əsrin sonlarına qədər).-B.: Bilik,1986.-96 s.

3. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslik. I hissə. B.: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004.-S.184-185.

4. Xacə Nəsirəddin Tusi: Bibliografiya. B.: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2004.-168 s.

5. İpə-sapa düzülməmiş incilər.-B.: Azər nəşr, 1993.-272 s.

6. Quliyev A. Nəsirəddin Tusi dövlət, siyasət və gənclik haqqında.-B.: Dəniz, 2001.-268 s.

7. Мамедбеги Г.-Основатель Марагинской обсерватории Насиреддин Туси.- Б.: Елм, 1961.-С.50.

8. Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri.-B. Elm, 1989.-256 s.